

AHMED EMİN (HAYATI, ESERLERİ VE BAZI GÖRÜŞLERİ)

ADNAN DEMİRCAN*

ÖZET

AHMED EMİN (HAYATI, ESERLERİ VE BAZI GÖRÜŞLERİ)

Ahmed Emin, geçen yüzyılda Mısır'da yaşayan önemli ilim adamlarından ve düşünürlerden biridir. 1 Ekim 1886'da Kahire'de doğmuş; 30 Mayıs 1954'te vefat etmiştir.

Bir süre Ezher'de öğrenim gören Ahmed Emin, buradan ayrılarak tahsilini Medresetü'l-Kazai'ş-Şer'iyye'de (Hukuk Fakültesi) tamamladı. Mezuniyetinde sonra yaklaşık 15 yıl aynı medresede çalıştı. Daha sonra buradaki görevinden ayrılarak dört yıl kadar kadılık yaptı. Özbekiyye mahkemesinde kadılık yaparken Taha Hüseyin'in teklifiyle Edebiyat Fakültesine müderris olan Ahmed Emin, burada bir süre dekanlık da yaptı.

Arap Birliği Kültür İdaresi Müdürlüğü'ne seçilen (1947) Ahmed Emin vefatına kadar bu kuruluşun başkanlığını yürüttü. Şam İlim Kurumu, Kahire Dil Kurumu ve Bağdat İlim Kurumu üyeliğinde bulundu. Kendisine Edebiyat Fakültesi Meclisi ile I. Fuad Üniversitesi Meclisi kararıyla fahri doktora unvanı verildi (1948).

Birçok kitabı ve makalesi yayımlanan Ahmed Emin'in en önemli kitapları İslâm düşünce tarihiyle ilgili olan Fecru'l-İslâm, Duha'l-İslâm ve Zuhru'l-İslâm'dır. Yazar, Fecru'l-İslâm'da Cahiliyye döneminden başlayıp Emevilerin sonuna kadar düşünce, kültür ve medeniyet tarihini ele alır. Duha'l-İslâm ve Zuhru'l-İslâm adlı kitapları, Fecru'l-İslâm'ın devamı olup bu kitaplarında Abbasîler dönemi düşünce, kültür ve medeniyet tarihini ele alır. Sünnet, fıkıh, tefsir, İslâm inancı, Arap edebiyatı ve tasavvufu ilgili bazı görüşleri eleştirilmesine neden olmuş ve görüşlerine karşı reddiyeler yazılmıştır.

ANAHTAR KELİMELER

Ahmed Emin, Fecru'l-İslâm, Duha'l-İslâm ve Zuhru'l-İslâm.

ABSTRACT

THE LIFE, WORKS AND SOME THOUGHTS OF AHMAD AMIN

Ahmad Amin was one of the scholars and thinkers who lived in Egypt in the last century. He was born in Cairo on 1 October 1886 and died on 30 May 1954.

Having studied in al-Azhar for a while, Ahmad Amin pursued his education in the Law School (*Madrasah al-Qada' al-Shar'iyyah*). After the graduation, he taught in the same school for a period of fifteen years. Quitting his position there, he worked as a judge for 4 years. During his judgeship in the court of Ozbakiyya, he was appointed as a professor in the Faculty of Letters upon the suggestion of Taha Husayn. He also held the deanship of the faculty for a while.

Ahmad Amin was selected as the director of Administration of Culture of Arab Union in 1947 and has remained in this post until his death. He also kept membership in Damascus Institution of Science, Baghdad Institution of Science and Cairo Linguistic

* Prof. Dr., Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. ademircan@harran.edu.tr

Institution. He was awarded honorary doctorate by the Council of the Faculty of Letters and the Council of the University of King Fuad I in 1948.

Among many published books and articles, the most important works of Ahmad Amin are *Fajr al-Islam*, *Duha' al-Islam* and *Zuhr al-Islam* that all are about the history of Islamic thought. In *Fajr al-Islam*, the author deals with the history of thought, culture and civilisation from the *Jahiliyya* period to the end of the Umayyad time. The latter two are the continuation of the first book in which he examines the same subjects during the Abbasid period. Due to his ideas concerning Islamic jurisprudence, prophetic tradition, Qur'anic commentary, Islamic faith, Arab literature and Sufism, he has been criticized, and several works to challenge him have been composed.

KEY WORDS

Ahmad Amin, *Fajr al-Islam*, *Duha al-Islam*, *Zuhr al-Islam*.

Ahmed Emin, düşünce tarihiyle ilgili kitapları sayesinde Arap fikir hayatı üzerinde etkili olmuş, eserleri İslâm dünyasında çokça okunan, Mısırlı bir ilim adamıdır. Bazı görüşlerini benimseyenlerin yanı sıra karşı çıkanlar da olmuştur.

Müellifin yaşadığı devir, Mısır'ın hareketli bir dönemidir ve bu dönemde Batının etkisi fazlaca görülür. Batı kültürüne karşı çıkanların yanında, özellikle aydınlar arasında Batı hayranlığı yaygındır. Nitekim Ahmed Emin de bundan nasibini almıştır; ama onu, yakın arkadaşı Taha Hüseyin ile kıyasladığımız zaman müellifimizin Doğuya daha yakın bir yerde durduğunu görürüz.

Hayatını tahsille, telifle, öğretimle, talebe yetiştirmekle geçiren müellif, gerek telif, gerek neşir, gerekse çeviri olarak pek çok esere imza atmış, birçok ilmi faaliyete, komisyonlara ve kongrelere katılmıştır.

Tam adı Ahmed Emin b. İbrahim et-Tabbâh olup Ahmed Emin adıyla şöhret bulmuş ve nisbesi olan et-Tabbâh unutulmuştur.¹ Baba tarafından aslen Kahire yakınlarındaki Sumuhrat köyündendir. Çiftçilikle uğraşan ailenin 12 feddan** civarında arazileri vardı; ancak vergilerin ağırlığı ve mahalli idarecilerin baskısından dolayı Kahire'ye göç etmek zorunda kaldılar.² Amcası kısa süre sonra bir iş bularak çalıştı ve Ahmed Emin'in babasının Ezher'de öğrenim görmesini sağladı. Zor şartlar altında Ezher'deki öğrenimini tamamlayan babası, Emiriyye matbaasında çalışmaya başladı.³ Ahmed Emin, beş çocuklu ailenin ortanca çocuğu olarak⁴ 1 Ekim 1886 (2 Muharrem 1304) tarihinde dünyaya geldi.⁵

¹ Ziriklî, *el-A'lâm*, 5. Basım, Beyrut 1980, I, 101.

** Feddan, Ortadoğu ülkelerinde kullanılan bir alan ölçüsü birimi olup yaklaşık dört dönüme eşittir.

² Ahmed Emin, *Hayâtî*, 4. Basım, Kahire 1961, s. 12-14.

³ *Hayâtî*, s. 18.

⁴ *Hayâtî*, s. 122.

⁵ Müellif, otobiyografik eseri *Hayâtî*, s. 18'da yukarıda verdiğimiz tarihi zikreder. H. A. R.

Müellif, hayatındaki ilk medresenin evi,⁶ ikincisinin mahallesi,⁷ üçüncüsünün ise küttab⁸ olduğunu ifade eder. Küçük yaşta mahalle küttabına verilen Ahmed Emin, uyum sağlayamadığı için dört küttab değiştirdi. Buradaki beş yıllık eğitimi sırasında Kur'an'ı ezberledi; ayrıca boş vakitlerinde babasından ders aldı.⁹ Daha sonra babası tarafından küttabtan alınıp, Umm 'Abbas İlkokulu'na kaydedildi. Okula giderken aynı zamanda babasının, ona hazırladığı çok zor ve yorucu ders programına da devam etti.¹⁰ Babasının kısa bir tereddüdünden sonra, 14 yaşındayken Ezher'e kaydedildi. Burada da babasının sıkı kontrolü altında Ezher'deki derslerinden arta kalan zamanında ders aldı.¹¹

Ezher'de okurken İslâmi Hayrat Cemiyeti'nin açtığı bir imtihanı kazanarak bu cemiyete bağlı bir medresede Arapça okutmak üzere 16 yaşındayken Tanta'ya gitti. Babası, okulunu bıraktığı için çok üzüldü. Tanta'da kısa bir süre çalıştıktan sonra tekrar Ezher'e döndü. Birkaç yıl sonra Maarif Bakanlığı'nın açtığı imtihanı kazanarak İskenderiye'deki Ratıb Paşa Medresesine Arapça öğretmeni olarak atandı. Ahmed Emin, bu sırada 18 yaşındaydı.¹² İskenderiye'de Ra'su't-Tin Lisesi'nde öğretmenlik yapan ve Daru'l-'Ulum mezunu 42 yaşlarındaki Abdülhakim b. Muhammed ile tanıştı. Bu kişi Nakşibendî tarikatına mensup olup geniş görüşlü, hür fikirli, hurafe ve evhama inanmayan ve ıslahatla ilgili fikirlerinde Muhammed Abduh'u destekleyen biriydi. Ahmed Emin, bu zatın kendi şahsiyetine büyük tesirinden bahseder ve ufkunu açtığını, habersiz olduğu çevresindeki dünyayı tanımasına yardımcı olduğunu söyler. Onunla tanışıncaya kadar kitaptan başka bir şey bilmediğini, bu zatın kendisine kitabın dışındaki dünyayı tanıttığını ifade eder. Ona göre babası tarafından çocuk muamelesi görürken bu zat ona değer veriyordu.¹³ Şahsiyetinin oluşmasında babası ilk öğretmeni kabul edilecekse, bu zat da ikinci öğretmendir.¹⁴

İskenderiye'de bir müddet çalıştıktan sonra 1906 yılının Ekim ayında bir zamanlar kendisinin de öğrenim gördüğü Umm 'Abbas İlkokulu'na

Gibb, "Ahmed Emin", *Dairetu'l-ma'ârifü'l-İslâmiyye*, Kahire 1933, II, 287'de ve Hulusi Kılıç, "Ahmed Emin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1989, II, 62'de aynı tarihi verirler. Bununla birlikte Ziriklî, (II, 101) ve Ö. R. Kehhale (*Mu'cemu'l-müellifin*, Beyrut 1957, I, 168) yazarın 1878'de doğduğunu söylerler. Kehhale, dipnotta 1881 ve 1886 tarihlerini de verir. *el-Mevsu'atu'l-'arabiyyetu'l-müeyyere*'de ("Ahmed Emin", Kahire 1973, s. 60) müellifin doğum tarihi olarak 1887 yılı verilmiştir. Bu farklı tarihlerin, müellifin gerçek doğum tarihi ile resmi kayıtlar arasındaki farklılıktan kaynaklandığı söylenebilir. Biz, müellifin kendi ifadesini esas aldık.

⁶ *Hayâtî*, s. 17.

⁷ *Hayâtî*, s. 33-34.

⁸ *Hayâtî*, s. 45.

⁹ *Hayâtî*, s. 48.

¹⁰ *Hayâtî*, s. 52 v.d.

¹¹ *Hayâtî*, s. 57-64.

¹² *Hayâtî*, s. 74 v.d.

¹³ *Hayâtî*, s. 82.

¹⁴ *Hayâtî*, s. 84.

öğretmen olarak atandı. Bu okulda bir sene çalıştıktan sonra yeni açılan Medresetu'l-Kazai'ş-Şer'iyeye'nin (Hukuk Fakültesi) giriş imtihanını kazandı (1907).¹⁵

Medresetu'l-Kaza'nın dört senelik eğitimi süresince Muhammed el-Hudarî, el-Mehdi, Hasan Mansur, Ahmed Emin,¹⁶ Ahmed Fehmi el-'Amrusî, Ali Fevzi, Muhammed Zeki, 'Atıf Berekât gibi birçok kişiden ders aldı.¹⁷

Mezuniyetinden iki ay sonra Ahlak dersi için Dekan 'Atıf Berekât'ın asistanı oldu. Müellif, onun ahlaki meziyetlerinden ve akılcılığından etkilendiğini söyler.¹⁸ Ahmed Emin, Medresetu'l-Kaza'da iki sene çalıştı. Fakat kadrolu müderris olmadığı için bazı sosyal haklardan yararlanamıyor, emekliliği hak edemiyordu. 'Atıf Berekât'ın teklifiyle görevinden ayrılarak kadılığa geçmeye, kadroyu hak ettikten sonra eski görevine dönmeye karar verdi. Bunun üzerine Vahalar'a giderek orada üç ay kadı olarak çalıştı. Bu sürenin sonunda Asyut Mahkemesi'nden Medresetu'l-Kaza'ya atandığına dair bir yazı alarak eski görevine döndü.¹⁹

Daha önce öğrenme ihtiyacı hissettiği²⁰ yabancı dil için bir İngiliz bayandan ders aldı; ancak bir süre sonra bu bayanın verdiği dersi yeterli bulmamaya başladı. Bu sebeple daha kültürlü olan Bayan Power adlı 55 yaşlarındaki bir İngiliz'den ders almaya başladı. Müellif, bu kadından da çok etkilendiğini zikreder.²¹ Ahmed Emin, Bayan Power'in sağlık nedenleriyle Mısır'ı terk etmesinden sonra bir başka İngiliz hanımdan, ona Arapça öğretmek karşılığında İngilizce öğrenmeye devam etti.²²

1914 yılında kurulan Lecnetu't-terceme ve't-te'lif'in [Tercüme ve Telif Komisyonu] başkanlığına getirildi ve 1953 yılına kadar bu görevini sürdürdü.²³

Birkaç evlilik teşebbüsünden sonra 13 Nisan 1916'da evlendi.²⁴

Yaklaşık 15 sene medresedeki görevi devam etti. Hükümet ile arasında çıkan bazı ihtilaflardan dolayı 'Atıf Berekât Bakanlar Kurulu kararıyla dekanlık görevinden alınca Ahmed Emin üzüldü. Çok geçmeden yeni dekana muhalefet ettiği için zamanın Başbakanı 'Adli Paşa'ya şikâyet edildi ve Kavisna Şer'i Mahkemesi'ne kadı olarak atandı.²⁵ Kadılık görevini dört

¹⁵ Müellifin ifadesine göre bu medrese, klasik tarzda eğitim gören ve kendilerinden şikâyetin çok arttığı şer'i mahkemelerdeki kadılar yerine kadı yetiştirmek amacıyla kurulmuştur (*Hayâtî*, s. 93-95).

¹⁶ Yazarla aynı adı taşıyan bu kişi, Mısırlı hukukçulardan olup *Şerhu kanuni'l-'ukubâti'l-ehli* adlı iki ciltlik bir eseri vardır. Müellif 1355/1936 yılında vefat etmiştir (Zirikli, I, 101).

¹⁷ *Hayâtî*, s. 100-105.

¹⁸ *Hayâtî*, s. 129.

¹⁹ *Hayâtî*, s. 134,150.

²⁰ *Hayâtî*, s. 132.

²¹ *Hayâtî*, s. 152-153.

²² *Hayâtî*, s. 159.

²³ *Hayâtî*, s. 169-170.

²⁴ *Hayâtî*, s. 184.

²⁵ *Hayâtî*, s. 203-204.

sene sürdürdü.²⁶ Özbekiyye Mahkemesi'nde kadılık yaparken Dr. Taha Hüseyin'in teklifi üzerine Edebiyat Fakültesi'ne müderris oldu (1926).²⁷

Ahmed Emin, üniversitedeki görevi sırasında birçok defa dış ülkelere seyahat etme imkânı buldu. 1928'de kütüphanelerde inceleme yapmak üzere İstanbul'a 40 günlük bir seyahat yaptı.²⁸ 1930 yılında Fakültenin düzenlediği 15 günlük Suriye yolculuğuna kabile başkanı olarak katıldığı gibi, bir sene sonra Irak'a düzenlenen seyahatin de kabile başkanlığını yaptı.²⁹

Genç Hıristiyanlar Cemiyeti'nin davetlisi olarak iki konferans vermek üzere davet edildiği Kudüs'e gitmesi, -bu cemiyetin emperyalist ülkelerin davetçisi olmasından dolayı- eleştirilmesine neden oldu. Ancak müellif, bu durumdan kendisinin kabahatli olmadığını, Kudüslü Müslümanların daveti kabul etmesinden önce onu haberdar etmeleri gerektiğini belirtir. Bu mesele, Kudüs'te Müslümanlar için de iki konferans vermesiyle tatlıya bağlanmıştır.³⁰

Ahmed Emin, 1932'de Hollanda'nın Leiden şehrinde toplanan Müsteşrikler Kongresi'ne üye seçildi. Batıyı gezebilmek amacıyla toplantının başlamasından iki ay önce yolculuğa başladı ve birçok Avrupa ülkesini gezdi.³¹

Müellif, 1939 yılında Edebiyat Fakültesi'ne dekan olarak atandı; ancak zamanının çoğunu aldığı ve ilmi çalışmalarını aksattığı için idareciliğe pek alışmadı. Dekanlık süresi kanunen üç sene olduğu halde, ikinci senenin sonunda Maarif Bakanı ile aralarında görüş ayrılığı çıktığı ve Fakültenin özel işlerine müdahale edildiği gerekçesiyle görevinden ayrıldı. Bundan sonra müderrislik görevine devam etti.³²

Ahmed Emin, Edebiyat Fakültesi'nde öğretim görevlisi olduğu sırada Maarif Bakanlığı Kültür İdaresi Müdürlüğü'ne seçildi (1945). Burada iki arkadaşıyla çalışarak Halk Üniversitesi'ni kurdu. Onların bu teşebbüsü kısa zamanda büyük ilgi görmüş ve talebelerinin sayısı 17.000'i bulmuştu.³³ Müderrislik görevinden 60 yaşında emekli olan müellif,³⁴ Mısır Dışişleri Bakanı Ahmed Lütfi'nin teklifi üzerine istekli olmamasına rağmen Filistin ile ilgili Londra'da tertip edilen bir toplantıya katıldı.³⁵

Arap Birliği Kültür İdaresi Müdürlüğü'ne seçildi (1947) ve ölünceye kadar bu kuruluşun başkanlığını yürüttü.³⁶ Edebiyat Fakültesi Meclisi ile I. Fuad Üniversitesi Meclisi kararıyla kendisine fahri doktorluk unvanı verildi

²⁶ *Hayâtî*, s. 206.

²⁷ *Hayâtî*, s. 226.

²⁸ *Hayâtî*, s. 228.

²⁹ *Hayâtî*, s. 252-259.

³⁰ *Hayâtî*, s. 256 v.d.

³¹ *Hayâtî*, s. 271 v.d.

³² *Hayâtî*, s. 293 v.d.

³³ *Hayâtî*, s. 308-310.

³⁴ *Hayâtî*, s. 317.

³⁵ *Hayâtî*, s. 312.

³⁶ Ziriklî, I, 101; Kehhale, I, 168.

(1948).³⁷ Ayrıca Şam İlim Kurumu, Kahire Dil Kurumu ve Bağdat İlim Kurumu üyeliğinde bulundu.³⁸

Yazar, 30 Mayıs 1954 [30 Ramazan 1373] tarihinde Kahire’de öldü.³⁹

Ahmed Emin, ‘Amir el-‘Akkâd tarafından kaleme alınan *Ahmed Emin hayâtuhu ve edebuh* (2. Basım, Beyrut 1402/1982), Hamdi es-Sekkût ile Marsden Jones tarafından neşredilen *A‘lâmu’l-edebi’l-mu‘âsır fi Mısır* serisi arasında yayımlanan *Ahmed Emin* (Kahire-Beyrut 1401/1981) ve William Shepar’ın *The Faith of a Modern Muslim Intellectual: The Religious Aspects and Implications of The Writings of Ahmad Amin* (Yeni Delhi 1982) adlı eserlerde çeşitli yönleriyle incelenmiştir.⁴⁰

Ahmed Emin, velud ve çokça okunan müelliflerden biridir. Birçok alanda eser veren yazarın eserleri şunlardır:⁴¹

I. Müstakil Çalışmaları

A. Telifler

1. *el-Ahlak* (Kahire 1920).

Ahmed Emin, ilk zamanlar felsefeye ilgi duymuş ve bu eseri kaleme almıştır.⁴²

2. *Fecru’l-İslâm* (Kahire 1928; 10. Basım Beyrut 1969).

Cahiliyye döneminden başlayıp Emevilerin sonuna kadar düşünce, kültür ve medeniyet tarihini anlatan eser, ilk defa 1928 yılında Kahire’de neşredilmiştir.

Kitabın başında Taha Hüseyin tarafından yazılmış bir mukaddime bulunmaktadır.⁴³ Taha Hüseyin, Arap edebiyat tarihinin kendisi tarafından, siyasi tarihin Abdülhamid el-Abbadi tarafından, düşünce tarihinin de Ahmed Emin tarafından yazılması için iş bölümü yaptıklarından bahseder.⁴⁴ *Fecru’l-İslâm*’ın bu iş bölümü sonucunda ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Taha Hüseyin ve Abdülhamid el-Abbadi bu proje için tasarladıkları kitapları yazma arzularını yerine getirememişlerdir.

Eser, akıcı ve anlaşılır bir dille kaleme alınmış; temel kaynakların yanı sıra, müsteşriklerin eserlerine de başvurulduğu, gerek bölüm sonlarında verilen kısmi bibliyografyadan, gerekse metin içinde yapılan alıntılardan anlaşılmaktadır.

Fecru’l-İslâm, Abbas Halil İkdâm tarafından *Pertev-i İslâm* adıyla Farsça’ya çevrilerek 1315/1930’da Tahran’da neşredilmiştir. Zakir Kadiri

³⁷ *Hayâtî*, s. 339.

³⁸ Ziriklî, I, 101.

³⁹ Kılıç, , “Ahmed Emin”, *TDVİA*, II, 63.

⁴⁰ Kılıç, “Ahmed Emin”, *TDVİA*, II, 63.

⁴¹ Müellifin çalışmaları daha çok Hamdi Sekkut ve Marsden Jones’in *Ahmed Emin* adlı kitaplarından yararlanılarak tespit edilmiştir.

⁴² *el-Mevsu‘atu’l-‘arabiyetu’l-müeyyere*, s. 60.

⁴³ Bu mukaddime 10. baskıda (Beyrut 1969) kitabın sonuna alınmıştır.

⁴⁴ Ahmed Emin de bu iş bölümünü anlatır (*Hayâtî*, s. 225).

Ugan tarafından yapılan *Fecru'l-İslâm* ile *Duha'l-İslâm*'ın Türkçe çevirileri yayımlanmamış olup Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.⁴⁵ Ahmet Serdaroğlu tarafından yapılan *Fecru'l-İslâm* çevirisi ise aynı adla 1976'da Ankara'da yayımlanmamıştır.

3. *Duha'l-İslâm* (I-III, Kahire 1933-1936).

Abbasiler dönemi düşünce, kültür ve medeniyet tarihinden bahseden eser, üç cilt halinde 1933-1936 yılları arasında Kahire'de neşredilmiştir.

Kitap, Abbasilerin ilk dönemini (h. 132-232) konu alır. Baş tarafta Ahmed Emin'in girişinden sonra, Taha Hüseyin tarafından yazılmış uzunca bir mukaddime vardır. Taha Hüseyin, bu mukaddimedede yazarı ve eserini över.

4. *Zuhru'l-İslâm* (I-IV, Kahire 1945-1955).

Bu kitap *Duha'l-İslâm*'ın devamı olup 1945-1955 yılları arasında dört cilt halinde Kahire'de yayımlanmıştır.

Dördüncü cilt, Dr. Ahmed Fuad el-Ehvanî'nin yazdığı uzun mukaddimeyle başlar. Bu cilt, müellifin vefatından sonra 1955 yılında neşredilmiştir. Müellif, kitabı müsvedde olarak bırakmış; bu müsveddeler, Ahmed Emin tarafından değil bir başka kişi tarafından düzenlenmiştir. Hayatının son yıllarında gözlerinin çok zayıflaması ve doktorlar tarafından çalışmasının yasaklanması üzerine kitap, bir başkasına dikte ettirilmiş ve Ahmed Emin'in istediği gibi kontrolü mümkün olmamıştır. Müellifin vefatından sonra 15 fasıl halinde kalan bu son cilt, Dr. Fuad el-Ehvanî tarafından yayına hazırlanmıştır.

Ahmed Emin, *Yevmu'l-İslâm* adlı eserine yazdığı önsözde *Zuhru'l-İslâm*'ı beş cilt olarak tasarladığını, ancak gözlerinden rahatsız olması üzerine doktorların çalışmasını yasakladıklarını, bundan dolayı da bu tasarısını gerçekleştiremediğini belirtir.⁴⁶

5. *Feyzu'l-hâtır* (I-X, Kahire 1938-1956).

Müellifin çeşitli gazete ve dergilerde neşredilen 700 kadar makale ve araştırmasını ihtiva eder.⁴⁷

6. *Takrîr merfû' ile me'âli Vezîri'l-Ma'ârif 'ani'l-lecneti'lleti ullifet li-bahs menâhici'l-luğati'l-'arabiyye ve vesâ'ili terkiyetihâ* (Kahire 1947).

7. *Zu'amâu'l-ıslâh fi'l-'asri'l-hadîs* (Kahire 1948).

Müellif, bu kitabında Muhammed b. Abdulvehhab, Mithat Paşa, Cemaluddin Afgani, Seyyid Ahmed Han, Seyyid Emir Ali, Tunuslu Hayrettin Paşa, Ali Paşa Mübarek, Abdullah Nedim, Seyyid Abdurrahman el-Kevakibi ve Muhammed Abduh'un hayatlarını fikirlerini ve mücadelelerini anlatır, tahlil ve tenkidlerini yapar. Asrımızda İslâm ülkelerinin çeşitli yerlerinde yaşayan bu 10 ıslahatçının bazıları hakkındaki bilgiler daha önce bazı dergilerde neşredilmiş; müellif bunları ikmal etmek ve düzeltmeler yapmak suretiyle bu eserini meydana getirmiştir.

8. *Hayâtî* (Kahire 1950).

⁴⁵ Kılıç, "Ahmed Emin", *TDVİA*, II, 63.

⁴⁶ Ahmed Emin, *İslâm'ın Bugünü*, Çev.: Abdülvehhap Öztürk, Ankara 1977, s. 22.

⁴⁷ Kılıç, "Ahmed Emin", *TDVİA*, II, 63.

Otobiyografik bir çalışma olan bu kitap, müellif tarafından hayatının son yıllarında yazılmıştır. Ahmed Emin, hayatındaki önemli olayları, bu olayların yorumunu, gezilerini, gözlem ve tespitlerini, görevlerini, ilmi çalışmalarını sade ve akıcı bir dille anlatmıştır.

Yazar, kitabında yer yer daha önce tuttuğu günlükten nakiller yapmıştır. Bu kitap, müellifin kendi hayatını kaleme almış olması itibariyle önem arz ettiği gibi, fikir ve düşüncelerini, olayları yorumlama tarzını öğrenmemiz açısından da önemlidir. Müellif, hayatında bizzat yaşadığı ya da şahit olduğu olayların sık sık psikolojik ve sosyolojik tahlillerini yapar.

Bu eser, A. J. M. Craig tarafından İngilizce'ye çevrilmiş;⁴⁸ I. J. Boullata tarafından yapılan İngilizce çeviri ise 1978'de yayınlanmıştır.

9. *İlâ veledî* (Kahire 1951).

Müellifin bu kitabı basılmadan önce Hilal dergisinde tefrika halinde yayınlanmıştır.

10. *el-Mehdî ve'l-mehdeviyye* (Kahire 1951).

11. *Harun er-Reşid* (Kahire 1951).

12. *es-Sa'leke ve'l-fütüvve fi'l-İslâm* (Kahire 1952).

13. *en-Nakdu'l-edebî* (I-II, Kahire 1952).

14. *Yevmu'l-İslâm* (Kahire 1952).

Bu kitap, Ahmed Emin'in hayatının sonlarına doğru kaleme aldığı bir çalışma olup 1952 yılında Kahire'de neşredilmiştir. Yukarıda da zikrettiğimiz gibi müellif, doktorların özellikle gece çalışmasını yasaklamaları üzerine Zuhru'l-İslâm ile ilgili projesini gerçekleştiremeyince, bu ilmi çalışmalarını bırakarak daha önceden taslağı hazır olup az bir emek gerektiren ya da zihnindeki bilgilere dayanan eserler telif etmeye yöneldi. Bu eseri de, birikimlerini kâğıda dökmesi neticesinde ortaya çıktı.⁴⁹ Bu bakımdan eseri, ilmi bir telif olmaktan ziyade, İslâm Düşünce Tarihi alanında çalışmalar yapan bir müellifin bu çalışmalar sırasında elde ettiği bilgileri değerlendirmeye çalıştığı bir kitap olarak karşımıza çıkmaktadır.

Müellif, eserini başkasına yazdırdığı için tertibi biraz karışık ve düzensizdir. Bazı konular, sık sık değişik yerlerde tekrar edilmiştir. Eserin Türkçe çevirisi, Abdülvehhap Öztürk tarafından Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde lisans tezi olarak hazırlanmış ve 1977 yılında Ankara'da neşredilmiştir.

15. *Kâmusu'l-'âdât ve't-tekalîd ve't-te'âbiri'l-mısriyye* (Kahire 1953).

16. *eş-Şark ve'l-ğarb* (Kahire 1955).

17. *Sevratu'l-'âlemi'l-İslâmiyyi'l-yevm* (Kahire 1960).

18. *Muhammed 'Abduh* (Kahire 1960).

B. Tahkik, Derleme ve Redaksiyon

1. İbn Sina, İbn Tufeyl ve es-Suhreverdi, *Hayy b. Yakzan* (Tahkik, Kahire 1952).

2. *Allemetni'l-hayât* (Derleme, Kahire 1952).

⁴⁸ Gibb, "Ahmed Emin", *DMİ*, II, 288.

⁴⁹ *İslâm'ın Bugünü*, s. 22.

3, Bertrand Russel, *Tarihi'l-felsefeti'l-ğarbiyye* (Çev. Zeki Necib Mahmud, Redaksiyon: Ahmed Emin, Kahire 1967).

C. Çeviriler

1. S. Rapoport, *Mebadi'u'l-felsefe* (Kahire 1918).
2. Theophile Gautier, *Kıssa nefsiyye kitta* (er-Risale Dergisi, 15. 2. 1933).

II. Müsterek Çalışmaları

A. Telifler

1. *Muzekkerât fi'l-kadaya zatu'l-mebâdi'i's-şer'iyye* (Ali eş-Şerbini ile; Kahire 1927).
2. *Takrîr merfû' li'l-Emir Yusuf Kemâl* (Abdülhamid el-'Abbadi ile; Kahire 1929).
3. *Kıssatu'l-felsefeti'l-yunaniyye* (Zeki Necib Mahmud ile; Kahire 1935).
4. *Kıssatu'l-felsefeti'l-hadîse* (Zeki Necib Mahmud ile; Kahire 1936).
5. *Kıssatu'l-edeb fi'l-'âlem* (Zeki Necib Mahmud ile; I-IV, Kahire 1943-1947).
6. *Suvar İslâmiyye* (Mustafa Sadık er-Rafi'i ve başkalarıyla; Kahire 1956).

B. Tahkikler ve Şerhler

1. Hafız İbrahim, *Divan Hafız İbrahim* (Ahmed ez-Zeyn ve İbrahim el-Ebyari ile tashih ve şerh; I-II, Kahire 1937-1939).
2. Ebû Hayyan et-Tevhidi, *el-İmtâ' ve'l-mu'ânese* (Ahmed ez-Zeyn ile tahkik; I-III, Kahire 1939-1944).
3. İbn 'Abdirabbih, *el-'İkdu'l-ferîd* (Ahmed ez-Zeyn ve İbrahim el-Ebyari ile tahkik; I-VII, Kahire 1940-1953).
4. Ebû Ca'fer Ahmed b. Yusuf el-Kâtib, *el-Mukâfa'a* (Ali el-Carim ile tahkik; Kahire 1941).
5. Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, *Haridetu'l-kasr ve cerîdetu'l-'asr* (Mısırlı şairler kısmı), (Şevki Dayf ile tahkik; I-II, Kahire 1951-1852).
6. Ali b. Ahmed el-Merzuki, *Şerhu Divâni'l-hamâse li-Ebî Temmâm* (Abdusselam Harun ve es-Seyyid Ahmed Sakr ile tahkik; I-III, Kahire 1951-1952).
7. Ebû Hayyan et-Tevhidi, *el-Hevâmil ve's-şevâmil* (es-Seyyid Ahmed Sakr ile tahkik; Kahire 1951).
8. Ebû Hayyan et-Tevhidi, *el-Basâ'ir ve'z-zehâ'ir* (es-Seyyid Ahmed Sakr ile tahkik; Kahire 1953).

C. Okul Kitapları

1. *et-Terbiyyetu'l-vataniyye* (Abdulaziz el-Buşra ve Taha Hüseyin ile; Kahire 1926).
2. *el-Mücmel fi tarihi'l-edebi'l-'arabî* (Taha Hüseyin, Ahmed es-Sikenderi ve başkaları ile; Kahire 1929).
3. *el-Müntahab min edebi'l-'arabî* (Taha Hüseyin, Ahmed es-Sikenderi ve başkaları ile; Kahire 1930).
4. *el-Mufasssal fi tarihi'l-edebi'l-'arabî* (Ahmed es-Sikenderi, Ali el-Carim ve başkaları ile; I-II, Kahire 1934-1936).

5. *el-Mutala'atu'l-'arabiyye li'l-medârisi'l-ibtida'iyye* (Te'lif: İbrahim Mustafa ve başkaları, Redaksiyon: Ahmed Emin, Taha Hüseyin ve Muhammed Ahmed Cadu'l-Mevla, I-IV, Kahire 1937-1940).

6. *Tarihu'l-edebi'l-'arabi li-telâmizi's-senevâti'l-ûla ve's-sâniye ve's-sâlise ve'r-râbi'a mine'l-medârisi's-sâneviyye* (Ali el-Carim, Ahmed es-Sikenderi ve başkaları ile, I-II, Kahire 1938-1940).

7. *et-Tevcihu'l-edebi* (Taha Hüseyin, Abdülvehhab 'Azzam ve başkaları ile, Kahire 1940).

8. *el-Mutâl'âtu't-tevcîhiyye... Kısas Muhtâra* (Muhammed Ahmed Cadu'l-Mevla, Ali Carim ve başkaları ile, Kahire 1940).

9. *el-Beyân* (Te'lif: İbrahim Mustafa ve başkaları, Redaksiyon: Ahmed Emin, Taha Hüseyin ve Muhammed Ahmed Cadu'l-Mevla, Kahire 1949).

10. *Kavâ'idu'l-luğati'l-'arabiyye* (Te'lif: İbrahim Mustafa ve başkaları, Redaksiyon: Ahmed Emin, Taha Hüseyin, Muhammed Ahmed Cadu'l-Mevla, I-III, Kahire 1954-1956).

11. *Tekvînu'l-cümel* (Te'lif: İbrahim Mustafa ve başkaları, Redaksiyon: Ahmed Emin ve Taha Hüseyin, Kahire 1958).

12. *el-Me'ânî* (Te'lif İbrahim Mustafa ve başkaları, Redaksiyon: Ahmed Emin, Taha Hüseyin ve Muhammed Ahmed Cadu'l-Mevla, Kahire 1964).

* * *

Ahmed Emin, kitap ve makalelerinde bazılarınca benimsenen, bazıları tarafından da şiddetli eleştiriler alan bazı görüşler ortaya koymuştur. Müellif hakkında kannat sahibi olabilmek için düşünce tarihiyle ilgili belli başlı kitaplarını dikkate alarak burada bazı görüşlerini nakletmeye çalışacağız.

Müellife göre dünyada kurulmuş ve kurulacak bütün medeniyetler birbirlerinden etkilenmişlerdir. Milletlerin birbirlerinden etkilenmeleri, kurdukları medeniyetlerin orijinal olmadığını göstermez. Aynı şekilde bilgi, milletler arasında ortak bir mülk ve istifadesi mubah olan bir şeydir ve bu kaynaktan herkes faydalanır.⁵⁰

Ahmed Emin'e göre Arapların cahiliye döneminde başka milletlerle münasebetlere girmedikleri, deniz ve çöle çevrili bir bölgede yaşadıkları görüşü yanlıştır. Araplar, çevre milletlerden maddi ve manevi açılardan yararlanmışlardır, ancak bu ilişki, medeni milletler arasındaki ilişkilere nazaran daha azdır. Araplar diğer milletlerle alış veriş yoluyla, Fars ve Rumlara yakın şehirler kurarak ve dinlerini yaymak amacıyla yarımadaya gelmiş Yahudi ve Hıristiyan misyonerler kanalıyla ilişkide bulunmuşlardır.⁵¹ Cahiliye dönemindeki bu tesirler çeşitli yönlerden olmuştur. Mesela bu dönemde Yahudilerin Arap diline etkileri olmuştur. Cehennem, şeytan, iblis gibi kelimeler Yahudiler kanalıyla Arapça'ya girmiştir.⁵² Diğer taraftan Araplar, panayırlık ve pazarlara gelip vazedenden Hıristiyan papazlarını dinlerlerdi.

⁵⁰ Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm*, Çev.: Ahmet Serdaroğlu, Ankara 1976, s. 212 (Arapça metinle karşılaştırma yapılarak Türkçe çeviriden yararlanılmıştır).

⁵¹ *Fecr*, s. 40, 45, 51, 62, 121, 260.

⁵² *Fecr*, s. 56.

Kur'an'ın onları tekzip ve reddetmesi, Hıristiyan öğretilerinin Araplar arasında yaygın olduğunu gösterir.⁵³ Ancak Cahiliye döneminde Arap'ın düşüncesi sade ve hurafelerle doludur. Arap, âleme Yunanlı gibi genel ve şümulü bir bakışla bakamaz.⁵⁴

Ahmed Emin'e göre, İslâm'ın ilk yüzyılı içinde Cahiliye çağı zihniyeti ile İslâm zihniyeti yan yana yürüyordu. Cahiliye çağı zihniyetinin Emeviler devri edebiyatına, bilhassa şiire etkisinin fazla olduğu görülmektedir.⁵⁵

Yazara göre Arapların müslüman olduktan sonra da çeşitli milletlerle ilişkileri neticesinde bu milletlerin etkisinde kaldıklarını görüyoruz. Müslüman Arapların diğer milletlerle münasebetleri, Fars ve Roma hukukunun Kur'an ile hadisin izah ettiği hükümlerle, Fars hikmetlerinin ve Rum felsefesinin Arap hikmetleriyle, Roma Hukuku üslubunun Arap Hukuku üslubuyla karışmasına neden oldu.⁵⁶ Bu milletlerin etkileri bu kadarla da kalmadı. Yenilgiye uğrayan milletler İslâm'a girdiler ve h. I. asrın sonlarına doğru çeşitli mezheplerin doğmasına tesir ettiler.⁵⁷ Bu tesirlerin en açık surette görüneni, Fars memleketlerinin fethi ile alınan yeni öğretiler sonucunda Şîlik ve tasavvufun ortaya çıkması olmuştur.⁵⁸ Esasen Fars dinleri ve mezheplerinin Müslümanlara büyük etkisi olmuştur. Müslümanların sırat inançları, Araf'ı bugünkü şekliyle bilmeleri, öldükten sonra ruhun ceset üzerinde halka yaparak dolaşması inancı ile ölünün öldüğünün ilk üç gününde dini merasim icra edilmesi hususundaki inançları Zerdüş dininden alınmadır. Ayrıca Mutezile'nin cebir ve ihtiyar görüşleri ile Sufilerin nefsi kısımlara ayırmaları da hep Zerdüş dininden alınmadır.⁵⁹

Ahmed Emin'e göre Abbasiler döneminde insanların düşüncesi üzerinde etkili olan dört kültür vardır ki, bunlar Fars, Yunan, Hind ve Arap kültürleridir. Aynı zamanda en önemlileri Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm olan dini kültürler de vardır.⁶⁰ Bu dönemde Fars kültürü, -vezaret makamının ortaya çıkışından itibaren genellikle Farisilere verilmesi ile başkent Dimaşk'tan Bağdat'a taşınması gibi sebeplerden dolayı- büyük bir yayılma istidadı göstermiştir.⁶¹ Arap dili, Farsça'dan etkilendiği gibi ilmi hareket ve edebiyat da Fars kültürünün etkisi altında kalmıştır.⁶² Hint kültürünün etkisi ise ilahiyat, matematik, nücum ilmi (astroloji), edebiyat ve buna bağlı sanatlar yönünden etkili olmuştur. Burada özellikle ruhların tenasühü meselesini

⁵³ *Fecr*, s. 59 v.d.

⁵⁴ *Fecr*, s. 75-78.

⁵⁵ *Fecr*, s. 144.

⁵⁶ *Fecr*, s. 157.

⁵⁷ *Fecr*, s. 158-159.

⁵⁸ *Fecr*, s. 165.

⁵⁹ *Fecr*, s. 172.

⁶⁰ Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, 10. Basım, Beyrut (t.y.), I, 163.

⁶¹ *Duha*, I, 164.

⁶² *Duha*, I, 175-176.

hatırlamak gerekir.⁶³ Yunan kültürünün ise felsefeye etkisi olmuştur. Yunan edebiyatının tesirinin Yunan felsefesiyle kıyas edildiğinde daha az olduğu görülür.⁶⁴ Arap kültürünün etkisi ise Kur'an, hadis ve fıkıh açısından, dil ve edebiyat yönünden olmuştur.⁶⁵

Yazara göre Abbasiler döneminde felsefe alanında araştırmaların yapılması ve bunun yaygınlaşması, zındıklığın artmasına sebep oldu. Hâlbuki Emeviler döneminde hadis, tefsir ve fıkıh alanlarında ilmi çalışmalar yapıldığı için bu ilimler zındıklığa götürecek şüpheler meydana getirmiyordu.⁶⁶

Emeviler zamanında Araplar kendi örf ve adetlerine göre yaşarken, Abbasiler döneminde diğer milletleri taklit başladı. Bunun için şehirler arasında içtimai yönden uzaklaşma ve sorunlar ortaya çıktı.⁶⁷ Abbasiler döneminde kölelik müessesesinin kültür hayatı üzerindeki etkileri fazla olmuştur. Mesela cariyeler kendi memleketlerinin şarkılarını, şiirlerini ve müziklerini İslâm memleketine getirdiler. Bunların güzel sanatların gelişmesi açısından da etkili olduklarını görüyoruz.⁶⁸

a) İlimlerin ortaya çıkışı ve kaynakları

Yahudilerden birçok kişi Müslüman olmuştur. Bunlar Tevrat ve şerhlerinde yazıldığı şekilde Yahudilerin tarihini biliyorlardı. Onlar bu haberleri anlatmaya başladılar. Müslümanlar kendilerine aktarılan bu haberleri Kur'an tefsiri ve bazen de diğer milletlerin tarihiyle ilgilendirdiler.⁶⁹ Müslüman olduktan sonra Farslılar da tarihlerini ve efsanelerini rivayet etmişlerdir. Hıristiyanlar da bu şekilde hareket ettiler. Çeşitli milletlerden nakledilen bu rivayet ve efsaneler Müslümanlar arasında yayıldı ve tarihin kaynaklarından birini oluşturdu.⁷⁰

Yahudilerden bazılarının Müslüman olmaları, uydurmaların onlar aracılığıyla Müslümanlar arasında yaygınlaşmasına neden olmuştur. İbn Abbas gibi sahabîlerin ileri gelenleri bile bunların rivayetlerini almakta beis görmemişlerdir. İbn Abbas ve Hz. Ali'ye izafe edilen uydurma rivayetler, diğerlerine nispetle daha çoktur. Güya Hz. Ali'yi daha bilgili göstermek için uydurdukları şeyleri ona izafe ederlerdi.⁷¹ Bununla beraber doğrusunu söylemek gerekirse bu zatlara isnat edilen ve bunlar namına uydurulan bu tefsirler tamamen ilmi kıymetten mahrumdur denemez. Bu uydurmalar, gelişmiş güzel söylenmiş tefsirler değildir. Çoğu kere bunlar ilmi içtihadın kıymetli sonuçlarıdır. Asıl değersiz olan cihet, rivayetlerin Hz. Ali veya İbn Abbas'a isnat edilmesidir.⁷²

⁶³ *Duha*, I, 238.

⁶⁴ *Duha*, I, 280.

⁶⁵ *Duha*, I, 270 v.d.

⁶⁶ *Duha*, I, 138 v.d.

⁶⁷ *Duha*, I, 101 v.d.

⁶⁸ *Duha*, I, 97-98.

⁶⁹ *Fecr*, s. 243.

⁷⁰ *Fecr*, s. 243.

⁷¹ *Fecr*, s. 300-301.

⁷² *Fecr*, s. 303.

Tabiin devrinde Yahudi ve Hıristiyanlardan Müslüman olanlar çoğaldığı için tefsirler, İsrailiyat ve Nasraniyat ile alabildiğine doldu. İnsanlar, Yahudi ve Hıristiyanlarla ilgili işaretlerin derinliğine inilmesini arzu ettikleri için bu adamlara başvurular ve duyduklarını tefsirlerine yazdılar. İbn Cerir et-Taberî'nin tefsirini araştırdığımız zaman, birçok İsrailiyat'ın buraya karıştığını ve bunun kahramanının da Vehb b. Münebbih olduğunu görürüz.⁷³

Hicri I. asırda hadislerin kaleme alınmayıp sadece hafızaya dayanılması birçok uydurmaların Peygamber'e isnat edilmesine neden oldu.⁷⁴ Müellif, hadis uydurmanın çeşitli yönleri üzerinde durmaktadır ki, bunlardan bazıları şunlardır: İslâm fetihleri kısa zamanda genişledi ve pek çok kişi İslâm'ı kabul etti. Bunların birçoğu İslâm'ı şeklen kabul ettiklerinden uydurma hadisler alabildiğine çoğaldı.⁷⁵ Hikmetli sözler ve güzel öğütler Hind'ten, Yunan'dan, Fars'tan Tevrat ve İncil şerhlerinden geldiği zaman halk bunlara değer vermiyordu. Halkın bu tutumu, gizli örgütleri dindar görünmeye mecbur etmiştir. Bunun için de en kolay yolu hadis uydurmakta bulmuşlar ve bu hususta Allah'tan korkmamışlardır.⁷⁶ Hadis uyduranlar, Ebû Hureyre'nin çok hadis rivayet etmesini fırsat bilerek ona izafeten hadis uydurmuşlardır.⁷⁷

Abbasilerin birinci döneminde hilafet hususunda değişik görüşler ileri süren fırkalar kendi görüşlerini teyit etmek için de hadis uydurdular. Mesela Şîa, hilafetin nass ile Hz. Ali ve evladına ait olduğunu, Sünniler Kureyş'e, Hariciler ise bütün Müslümanlara ait olduğunu ve onlardan Habeşli bir köle dahi olsa iyisinin seçilmesi gerektiğini ileri sürmüşler ve fikirlerini teyit için hadis uydurmuşlardır. Abbasiler iktidara geldiklerinde onları övücü hadisler uyduruldu. Bermekiler iktidara geldiklerinde ise onları yeren hadisler uydurulmaya başlandı.⁷⁸

Mutezile fırkasına mensup olanlar, hadisçilerle kıyaslandıkları zaman fikir hürriyeti ve İslâm'ı mantık mihengine vurmaları ile onlardan ayrılırlar. Eğer Mutezile hadisçilere karşı kazanmış olsaydı, Müslümanların durumu şüphesiz daha iyi ve daha serbest olurdu. Çünkü hadisçilerin kazanması, maalesef, akıldan çok nakle, mütefekkirlerin sözlerinden çok eski müelliflerin sözlerine dayanma sonucunu doğurmuştur. Bunun içindir ki müellifler arasında orijinal fikir sahipleri azdır. Bu âlimler arasında İbn Haldun, Cemaluddin Afgani gibi tek başlarına taassupla savaşıyor birkaç kişi varsa da bunlar azınlıkta kalırlar.⁷⁹

Kur'an-ı Kerim'in ilk amacı dinin emirlerini yerine getirmek, tevhide davet etmek, ahlaki güzelleştirmek ve ahlak kurallarını tesis etmektir. Teşri' ise, ikinci planda kalır.⁸⁰ Hiç kimse Kur'an ve sahih hadislerin, olan ve olacak her cüz'i meseleyi beyan etmiş olduğunu iddia edemez. Bunun içindir ki

⁷³ *Fecr*, s. 304.

⁷⁴ *Fecr*, s. 311.

⁷⁵ *Fecr*, s. 311,352.

⁷⁶ *Fecr*, s. 316.

⁷⁷ *Fecr*, s. 321.

⁷⁸ *Duha*, II, 125-126.

⁷⁹ *İslâm'ın Bugünü*, s. 109-110.

⁸⁰ *Fecr*, s. 331.

teşri', sonra tanzim edilerek kıyas adı verilen rey kısmı meydana çıktı.⁸¹ Rey ile amel edenler haddi tecavüz ettikleri gibi hadis bilginleri de çok ileri gitmişler, hatta aralarında bazıları, "Sünnet Kur'an'a hâkimdir, Kur'an sünnete hâkim değildir." demişlerdir. Hicretin II. asrında, "Sünnet, Kur'an'ı nesheder." diyenler de olmuştur.⁸²

Araplar, diğer milletlerle karıştıktan sonra, Arap edebiyatı tam manasıyla her kültüre şamil olup gerçek manada Arap edebiyatı olmaktan çıkmıştır. Arap edebiyatı, Cahiliye döneminde gerçek manada Arap edebiyatı idi. Çünkü çevre kültürlerden iktibaslar yapılmıştı, ancak alıntılar az olup güçlü ve hâkim ruh Arap ruhuydu.⁸³ Oysa daha sonraki dönemlerde diğer milletlerin etkisi daha çok hissedilir olmuştur.

Abbasilerin ilk asrında nahvin ortaya çıkmasında Yunan ve Süryani tesiri azdı. Yunan felsefesi nakledildikten sonra kelamcılar önce felsefeyle iştiligal edip mantık öğrenince, bu durum nahvin kaidelerine ve illetlerinin ortaya çıkarılmasına etki etmiştir.⁸⁴

Ahmed Emin'e göre Abbasilerin birinci döneminde akaid ve mezhepler konusundaki çalışmalar artmış ve kelam ilminin doğmasına vesile olmuştur. Bunun dâhili sebepleri olduğu gibi, harici sebepleri de vardır. Dâhili sebeplerden kastedilen, bizzat İslâm'ın ruhundan ve Müslümanların kendilerinden doğan sebepler; harici sebeplerden kastedilen şey ise, yabancı kültürlerden ve İslâm dışındaki diğer dinlerden kaynaklanan sebeplerdir.⁸⁵

Fetihlerden sonra İslâm dinini kabul edenler, Yahudilik, Manilik, Zerdüştlük, Brahmanlık, Sabiilik ve Dehrilik gibi çeşitli dinlere mensup idiler. Dinlerinin öğretilerini gençliklerinde öğrenmişlerdi. Müslüman olduktan sonra eski dinlerinin birçok meselelerine İslâmî kılıflar uydurdular. Bunlar, kelam ilminin doğmasına etki eden harici sebeplerden olduğu gibi, Yunan felsefesi de etkili olmuştur.⁸⁶

b) Fırkalar

Temîm ed-Dârî, Vehb b. Münebbih, Ka'b el-Ahbâr ve bunların benzerleri vasıtasıyla Müslümanların akide ve bilgilerine iyi izler bıraktımayan çok şeyler karışmıştır.⁸⁷

Yahudilik, Hıristiyanlık, Zerdüştlük ve Hindulara mahsus öğretileri İslâm'a sokmayı, memleketin istikbali ve memleket üzerine yürümeyi isteyen herkes, Peygamber ailesini sevmeyi perde edinerek arkasına saklandı ve arzu ettiklerini yapmaya koyuldu. Yahudiler, ricatı ortaya atarak Şiiliklerini izhar ettiler. Hıristiyanlık, Şiilikte "İmam'ın Allah'a nispeti, Mesih'in Allah'a nispeti gibidir." şeklinde tezahür etti. Onlar, "İlahi kuvvet insan kuvvetiyle imamda birleşti. Risalet ile nübüvvetin asla sonu gelmeyecektir. İlahi kuvvet, kim ile birleştiyse o nebidir." dediler. Ruhların tenasühü kanaati, Allah'ı cisimleştirme ve hulul fikri ile Brahmanlar, filozoflar ve Mecusilerce

⁸¹ *Fecr*, s. 340.

⁸² *Fecr*, s. 351.

⁸³ *Duha*, I, 14.

⁸⁴ *Duha*, II, 293.

⁸⁵ *Duha*, III, 1.

⁸⁶ *Duha*, III, 78.

⁸⁷ *Fecr*, s. 248.

İslâm'dan önce bilinen inanç ve kanaatler Şiilik adı altında yeniden ortaya çıktı. Farslardan bazıları Şiilik perdesine bürünerek Emeviler devleti ile savaştılar. Hâlbuki onların içlerinde Araplardan hoşlanmamak, Arap devletinin istiklalini kerih görmekten başka bir şey yoktu.⁸⁸

Görüldüğü gibi Ahmed Emin, Şia mezhebinin ortaya çıkışının arkasında devleti yıkma faaliyetlerini görmektedir. O başka yerde, "Şiilik, düşmanlık veya kıskançlık yüzünden İslâm'ı yıkmak isteyen herkesin sığınağı haline gelmiştir."⁸⁹ demektedir. Abbasiler zamanında ortaya çıkan zındıklar, zındıklıklarını açıkça ortaya koyamadıkları zamanlarda gizli bir yol tutarak Şia adı altında faaliyetlerini sürdürdüler.⁹⁰

Emeviler, -Hz. Ali ve Haşimîler hariç- Sahabîlerin fazilet ve meziyetleri, bilhassa Hz. Osman hakkında hadisler uydurdıkları gibi, Şiiler de Hz. Ali ve gelmesi beklenen Mehdi hakkında ve umumiyetle mezheplerini teyit eden hadisler uydurdular. Hatta bu hususta Emevileri geçtikleri de söylenebilir.⁹¹

Emeviler zamanında Hasan el-Basrî gibi zahit kimseler vardı; ama tasavvuf yalnızca İslâm'a dayanıyordu. Abbasiler döneminde ise tasavvuf başka bir şekle büründü. Tasavvufçulardan bazıları Yunan felsefesinden, bazıları Hind felsefesinden, bazıları da Hıristiyanlıktan bir şeyler almaya başladılar. Hıristiyanlıktan ruhbanlığı, zikir halkası ve düzenini aldılar. Mutasavvıf deyimi önceleri Ahmed b. Hanbel gibi az yiyen az içen zahitlere denirdi. Sonraları bu isim başka milletleri taklit eden bidatçilere denmeye başlandı. Örneğin İbrahim Edhem'e mutasavvıf denilerek Buda'nın hayatına benzer şekilde, hakkında padişahlığı bırakması, çoban elbisesi giymesi gibi kıssalar uyduruldu.⁹²

Fakihler ibadetlerin ruhuna değil de şekline daha çok önem verip ibadetlerden kurtulmak için hile uydurmaya başlayınca sofular da ibadetlerin özüne eğilmeye başladılar. Böylece tasavvuf her tarafa yayıldı.⁹³

c) Şuubiyye hareketi

Şuubiyye hareketi Arap aristokrasisiyle savaşıyor bir çeşit demokrasidir.⁹⁴ Abbasiler döneminde Şuubiyye hareketinin ortaya çıkması, Arapların kusur ve eksikliklerini ortaya koyan eserlerin yazılmasına, Arap olmayan unsurların, özellikle Farşlıların faziletiyle ilgili pek çok hadisin uydurulmasına neden oldu. Bu uydurma hadisler Sahabîlerin ve tabiinin sıkalarına dayandırılıyordu. Mesela Farisi kökenli olan Ebû Hanife'nin faziletiyle ilgili hadisler uyduruldu.⁹⁵ Bütün ilimlerin tedvini Şuubiyye'nin ortaya çıkışından sonra olduğu için Şuubiyye'nin etkisi çok olmuştur.⁹⁶

⁸⁸ *Fecr*, s. 395,35, 355-356, 388-390.

⁸⁹ *Fecr*, s. 394.

⁹⁰ *Duha*, I, 135-136.

⁹¹ *Fecr*, s. 393.

⁹² *İslâm'ın Bugünü*, s. 107-108.

⁹³ *İslâm'ın Bugünü*, s. 101.

⁹⁴ *Duha*, I, 58.

⁹⁵ *Duha*, I, 68 v.d.

⁹⁶ *Duha*, I, 78.

Müellifin, özellikle *Yevmu'l-İslâm* adlı kitabında ortaya koymaya çalıştığı ve günümüz problemlerine çözüm arayışının sonucu olan görüşlerine de birkaç cümle ile değinmek istiyoruz. O, gelişme için ulemanın idarecilerin baskısından kurtulmaları, mutlak ictihadın gerekliliği ve Batıyı çok iyi anlamının şart olduğu düşüncesindedir. Ahmed Emin'e göre son devirde ortaya çıkan Muhammed b. Abdülvehhab gibi ıslahatçılar batıya kapalı oldukları için başarıya ulaşamamışlardır. Bunun yanında Müslümanların dinlerine sıkı sıkıya bağlı olmaları gerektiği düşüncesindedir. Ona göre din, tek başına terakkinin nedenlerinden olmayıp, hak dine mensup olan Müslümanlar, diğer şartları da yerine getirdikleri takdirde Batıdan daha iyi bir seviyeye gelebilirler. Batılılar, hak dine mensup olmadıkları için kurdukları medeniyet, manevi yönden zayıf ve eksiktir.

Buraya kadar Ahmed Emin'in görüşlerinden çok azını verebildik. Ancak İslâm dünyasında bir dönem çokça okunan bir müellif olan Ahmed Emin'in görüşlerini benimseyenler olduğu gibi, şiddetle eleştirenler de olmuştur. Hadis, teşri', Arap edebiyatı, Şia ve tasavvuf hakkında ileri sürdüğü görüşler birçok kişi tarafından eleştirilmiş ve kendisine reddiyeler yazılmıştır. Mesela hadisle ilgili görüşlerini Mustafa es-Sibai (*es-Sünne ve mekânetuha fi't-teşri'i'l-İslâmî*)⁹⁷ Muhammed Accac el-Hatib (*es-Sünne kable't-tedvîn*); tefsir ve bazı müfessir Sahabîler hakkındaki görüşlerini Muhammed Hüseyin ez-Zehebî (*et-Tefsîr ve'l-mufessirûn*); Arap edebiyatı tarihi hakkındaki görüşlerini Hüseyin Nassar (*el-Mu'cemu'l-'arabî*), Muhammed Hayr el-Halvani (*el-Mufasssal fi tarihi'n-nahvi'l-'arabî*) ve Zeki Mübarek ("Cinâyetu Ahmed Emin 'ale'l-edebi'l-'arabî", *er-Risale* 1939) eleştirmişlerdir.⁹⁸ M. Ziyauddin Rayyis de müellifin bazı görüşlerini eleştirenlerdendir.⁹⁹

* * *

Buraya kadar anlattıklarımızdan da anlaşılacağı üzere Ahmed Emin'in düşünceleri müsteşriklerin görüşlerine yakındır. Bununla birlikte müsteşriklerle birçok görüşü paylaşmasına rağmen, esasta onlardan ayrıldığını da söylememiz gerekir. Her şeyden önce o, İslâm inancına bağlı birisidir.

Müellif, fikirlerini, medeniyetlerin birbirinden etkilendiği ve milletlerin ortak malı olduğu esasını üzerine tesis etmiştir. Bunun için Ahmed Emin'e göre Arap medeniyeti (yani İslâm medeniyeti) Müslümanların diğer milletlerle münasebetleri neticesinde meydana gelen bir halitadır. Emevilerin son döneminde ortaya çıkıp Abbasiler zamanında daha çok gelişen fırkalar, mezhepler ve hizipler, diğer milletlerin etkisiyle daha da gelişmiştir. Araplar, ilk dönemdeki fetihleri yapmamış olsalardı aralarındaki ihtilaflar, ortaya çıkan fırkalar ve mezhepler bu kadar fazla olmazdı.

⁹⁷ Bu kitabın, *İslâm Hukukunda Sünnet* adıyla Edib Gönenç (İstanbul 1981) ve Kamil Tunç (İstanbul 1989) tarafından yapılan iki ayrı çevirisi mevcuttur.

⁹⁸ Kılıç, "Ahmed Emin", *TDVİA*, II, 63.

⁹⁹ M. Ziyauddin Rayyis, *İslâm'da Siyasi Düşünce Tarihi*, Çev.: Ahmed Sarıkaya, İstanbul 1990, s. 102-104, 114-116.